

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 168–173

DOI 10.15421/26210428

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 902.21

Козацькі старожитності
Дніпропетровщини за
дослідженнями експедиції ДНУ

З. П. Маріна

кандидатка історичних наук, доцентка

ORCID: 0000-0003-1759-0679

romashko.a.v@gmail.com

Дніпровський національний університет
імені Олеса Гончара

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

О. В. Ромашко

кандидатка історичних наук

ORCID: 0000-0002-5474-5468

romashko.a.v@gmail.com

Дніпровський національний університет
імені Олеса Гончара

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. Метою статті є аналіз матеріалів часів доби українського козацтва – Новосергіївської фортеці, що була досліджена нещодавно експедицією ДНУ. **Методи дослідження:** порівняльно-історичний, типологічний, хронологічний, описовий. **Основні результати:** проведено візуальні розвідувальні роботи на території внутрішньої площі фортеці та прилеглих до

неї територій. Новосергіївська фортеця знаходиться на околиці с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської обл. На сьогодні зберіглася частково через активну антропогенну діяльність у попередні історичні періоди. Під час візуального обстеження з поверхні зібрано колекцію артефактів у кількості 100 одиниць. Вони репрезентовані фрагментами глиняного гончарного посуду (горщики, миски, тарілки, кухлі), коробчастих кахлів, дрібними виробами із заліза. Для розкопок обрано дві ділянки. Перша складалася з восьми шурфів розмірами 2 x 2 м. Знаходилася неподалік від берега р. Самари. Стратиграфічна ситуація однотипна, артефакти відсутні. Друга ділянка із трьох шурфів розмірами 2 x 2 м займала край північного бастиону. На її площі зафіксовано залишки частини житла – землянки. Біля входу – залишки печі у вигляді шару попелу. Інвентар включає вироби, що аналогічні знайденим при зовнішньому обстеженні фортеці. За комплексом типологічних ознак комплекс датується XVII–XVIII ст. **Висновки:** проведені розвідувальні обстеження та розкопки Новосергіївської фортеці доказали її значимість як пам'ятки доби українського козацтва Дніпровського регіону та доцільність подальших польових досліджень. **Практичне значення:** опубліковані матеріали можуть бути використані при написанні узагальнюючих досліджень з проблем археології XVII–XVIII ст. України. **Наукова новизна:** визначено культурно-хронологічні особливості пам'ятки. **Тип статті:** аналітична.

Ключові слова: Фортеця; Кераміка; Шурф; Землянка.

Надійшла до редколегії 15.11.2021

Прорецензована 20.12.2021

Рекомендована до друку 24.12.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 168–173

DOI 10.15421/26210428

<http://www.uha.dp.ua>

LCC CC83–97

Cossack antiquities of Dnipropetrovsk region according to the research of the DNU expedition

Z. P. Marina

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0003–1759–0679

romashko.a.v@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University, Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49010

O. V. Romashko

Ph. D. (History)

ORCID: 0000–0002–5474–5468

romashko.a.v@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the materials of the monument of the period of the Ukrainian Cossacks – the Novosergievskaya fortress, which was recently investigated by the DNU expedition. Research methods: comparative-historical, typological, chronological, descriptive. Main results: visual reconnaissance work was carried out on the territory of the inner square of the fortress and the territories adjacent to it. Novosergievskaya fortress is located on the outskirts of the village. Volnoye,*

Novomoskovsky district, Dnepropetrovsk region In our time, it has survived partly due to active anthropogenic activity in previous historical periods. During the visual survey, a collection of artifacts was collected in the amount of 100 units. They are represented by fragments of clay pottery (pots, bowls, plates, cups), box-shaped kahels, and small iron items. Two sites have been selected for excavation. The first included eight pits measuring 2 x 2 m. It was located not far from the bank of the river. Samara. The stratigraphic situation is of the same type, artifacts are absent. The second section of three pits measuring 2 x 2 m occupied the edge of the northern bastion. On its square, the remains of a part of the dwelling – a dugout – were recorded. Near the entrance there are traces of a furnace in the form of a layer of ash. The inventory includes items that are similar to those found during a visual inspection of the fortress. According to the leading typological features, the complex dates back to the 18th – 18th centuries. *Conclusions:* the reconnaissance and excavations of the Novosergievskaya fortress proved its significance as a monument of the period of the Ukrainian Cossacks in the Dnieper region and the expediency of further field research. *Practical significance:* the published materials can be used in writing summarizing works on the problems of archeology of the 17th – 18th centuries. Ukraine. *Scientific novelty:* the cultural and chronological features of the archaeological site are determined. *Type of article:* analytical.

Keywords: Fortress; Ceramics; Pit; Dugout.

Received 15.11.2021

Reviewed 20.12.2021

Accepted 24.12.2021

Постановка проблеми. Археологія доби українського козацтва порівняно молода галузь науки, що набирає значних обертів останні десятиліття. Активні польові дослідження пам'яток цього періоду проводяться й на території Дніпропетровської області. Останнє обумовлене тим, що тут у XVII–XVIII ст. існували численні козацькі зимівники, що входили до Самарської, Орільської, Протовчанської та Інгульської паланок Війська Запорозького Низового. На їх місці виникла низка добре відомих і сьогодні населених пунктів Дніпропетровщини. Археологічною експедицією ДНУ ім. Олесь Гончара протягом останніх двох десятиліть здійснено розвідки та розкопки як фортифікаційних, так і побутових пам'яток означеного періоду. Їх присутність свідчить про важливість регіону в етнокультурній та соціально-політичній історії усього Півдня Російської імперії. Досліджені пам'ятки різняться поміж собою станом збереженості, чим обумовлена неоднорівня інформативність матеріалів, що їх репрезентують. Запропонована публікація присвячена аналізу матеріального комплексу недостатньо дослідженої пам'ятки регіону – Новосергіївської фортеці.

Історіографія. Перші незначні за об'ємом розкопки пам'яток доби козацтва археологами ДНУ належать до 2001 р., коли під проводом одного з авторів було започатковано археологічні дослідження пам'ятки національного значення – Богородицької фортеці (Маріна, З., 2002, с. 252). У наступні роки розкопки тут здійснювалися співробітниками лабораторії археології Подніпров'я на чолі з І.Ф. Ковальновою.

У подальшому обстеження та розкопки побутових пам'яток регіону проводилися археологами ДНУ у районі виконання госпдоговірних тем. Зокрема, йдеться про дослідження залишків зимівника та козацького кладовища біля с. Миколаївка Широківського району (Маріна, З., Ромашко, О., 2006, сс. 47–52) та житлової споруди на Усть-Самарському ретрашементі, що відкритий на багат шаровому поселенні Попов Мис (Маріна, З., Філімонов, Д., 2008, сс. 16–22). Через порушеність культурного шару антропогенною діяльністю незначні розкопки було проведено на теренах значимої для економічного та соціального розвитку краю у XVII – на початку XVIII ст. слободи Кам'янка-Задніпровська (Маріна, З., Ромашко, А., 2010, с. 234). Останні роки наслідком співпраці науковців ДНУ та керівництва Обласного Центру з охорони історико-культурних цінностей обстежено шляхом розвідок берегової лінії Дніпра низку пам'яток означеного періоду (Ромашко, О., Маріна, З., 2016, сс. 175–181).

Стосовно ж Новосергіївської фортеці, то першим звернув на неї увагу співробітник Обласного Центру з охорони історико-культурних цінностей, згодом аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Д.Г. Філімонов. Його статті ґрунтуються на значному корпусі архівних документів, що зберігаються у фондосховищах Москви, ДНІМ та інших установах (Філімонов, Д., 2012 та ін.). Певною мірою автором залучаються й археологічні артефакти, що зібрані ним під час візуальних розвідкових робіт. Заслужують на увагу й спроби проведення стаціонарних розкопок на площі фортеці І.Ф. Ковальнової та О.В. Старика, які, на жаль, не опубліковані та не дали очікуваних результатів. Тому чергове повернення археологів ДНУ до Новосергіївської фортеці з метою археологічних розкопок є цілком слушним.

Мета дослідження. Показати стан збереженості пам'ятки, проаналізувати археологічні артефакти та визначити хронологічні межі їх побутування.

Виклад основного матеріалу та результати. Новосергіївська фортеця знаходиться на околиці с. Вільне біля Вільного броду, урочищі Сорока байраків Новомосковського р-ну, на березі р. Самара. Збудована у 1689 р. за проектом інженера-полковника Вільгельма фон Залена. Перестала функціонувати у 1711 рр. внаслідок протистояння між військовими угрупованнями кримського хана Девлет-Гірея II та Російської імперії, які виявилися переможцями у цих змаганнях і з певних історико-політичних причин частково зруйнували земляні укріплення фортеці, що вже ніколи не відновлювалася (Філімонов, Д., 2012, сс. 137–149). Залишки земляних валів фіксувалися ще до 1970-х рр., коли були значно пошкоджені будівлями тракторної бригади Новомосковського радгосптехнікуму. На сьогодні збереглася лише частина східного бастіону з прилеглою до нього частиною валу та рову. Територія посаду місцевими фермерами включена до сівообігу. Водночас зазначимо, що щорічні візуальні обстеження Д.Г. Філімоновим залишків території фортеці постійно свідчили про наявність тут артефактів XVII–XVIII ст.

Весною 2018 р. археологами ДНУ разом із Д.Г. Філімоновим проведено розвідку на внутрішній площі пам'ятки. Зібрано колекцію артефактів у кількості понад 100 одиниць зберігання, серед яких переважали фрагменти традиційного для цього періоду гончарного посуду (вінця, стінки, денця та петельчасті ручки). За функціональним призначенням найбільшу групу складає кухонний посуд із переважанням горщиків, фрагменти вінець із розтрубоподібною шийкою, характерне потовщення внутрішнього ребра в основі шийки. Орнамент вкриває вінця та верхню частину тулуба. Його на-

несено мінеральною фарбою різних відтінків коричневого та світло-коричневого кольорів у вигляді прямих, хвилястих ліній, «кривульок», «гачків» тощо. Максимальний діаметр вінець – 18 см. Середня товщина стінок 0,3–0,5 см. Тісто однорідне, на зламі щільне, із домішками дрібного піску. До цієї групи належать полумиски. Фрагментовані вироби мають вузькі, різко відігнуті назовні, з округлим краєм вінця з виділеним уступом. Орнамент рослинний із використанням білої фарби, із вкрапленнями по краю зеленої поливи. Тісто однорідне, щільне, із додаванням дрібного піску. Поверхня червоного кольору. Фрагменти мисок-кришок із рельєфним упором. Поверхня темного кольору. Ззовні – рядки рифлення та смуги від загладжування. Максимальний діаметр – 16 см. Середня товщина стінок 0,3–0,5 см. Тісто однорідне, на зламі щільне, із домішками дрібного піску. Фрагменти керамічних тарілок представлені екземплярами з потовщеним краєм вінця. Орнаментовані мінеральними фарбами. Реконструйований діаметр – 26 см. Тісто однорідне, щільне, із додаванням дрібного піску. Поверхня світлого кольору. Одним екземпляром представлена петельчаста ручка та циліндрична ручка мініатюрної сковорідки-латки розмірами 5,5 x 2 см. Тісто у обох виробах однорідне, щільне, із додаванням дрібного піску. Поверхня світлого кольору.

Декоративно-ужиткові вироби з глини включають фрагменти кахелів, які належать до т.зв. коробчастих. Функціонально вони представлені боковими та лицьовими частинами з рельєфним рослинним орнаментом. Розмірами від 6,7 x 2,5 до 3,5 x 1,6 см. Ступінь обпалювання різний, чим обумовлений колір від сірого до червоно-рожевого. Тісто щільне, із домішкою дрібного піску. Під час візуального обстеження площі фортеці знайдено також уламок скляної посудини-штофа (?) із непрозорого зеленувато-блакитного скла. Поверхня у патині. Розміри аморфного фрагмента 3 x 3 см. Вироби із заліза поодинокі – це кований залізний цвях і шило.

Для розкопок обрано дві ділянки, де влаштовано 8 шурфів загальною площею 32 кв. м. Заміри проводилися від умовного центра, що встановлений у найвищій частині східного бастиону, яка доволі гарно збереглася до нашого часу. Перша ділянка тягнє до берега р. Самари. На схилі розбита сітка з п'яти квадратів розмірами 2 x 2 м, що орієнтовані паралельно річці. Поверхня ділянки задернована, глибина шурфів до 0,6–0,8 м. У шурфах прослідкована одноманітна стратиграфія: 0–0,1 м – дерновий шар; 0,1–0,6 м – однорідний ґрунт сіро-чорного кольору, структура крихка, однорідна, не має артефактів; 0,6–0,7 (максимально 0,8 м) – матери-

ковий супісчаний ґрунт, що відповідає материковому суглинку, інвентар відсутній.

Друга ділянка знаходилася на краю північно-го бастиону. Поверхня задернована, подекуди ростуть дерева та невеличкі кущі. Розкоп складався з трьох квадратів, площею 2 x 2 кожен. Шар дерну – 0,1 м. Під ним знайдено поодинокі фрагменти глиняного посуду та дрібні кістки тварин із слідами перебування у вогні. При заглибленні до 0,2–0,25 м від сучасної поверхні у профілях західної та східної бровок другого та частково першого квадратів (A1 та A2) зафіксовано контури котлована житлової споруди – землянки. Вхід до неї у вигляді коридора знаходився з півночі та складався із кількох сходинок шириною 0,6–0,7 м. Біля входу зафіксовано залишки печі у вигляді плями перепаленої глини та попелу. Така ситуація передбачає поділ житла на дві частини – житлову та господарську, як це мало місце, наприклад, у аналогічній споруді на Богородицькій фортеці (Маріна, З., 2005, сс. 26–31). Зазначимо, що нами тоді висловлювалася думка про облаштування мешканцями посаду у землянці т.зв. курної печі, на побутування яких звертав увагу Д.К. Зеленін (Зеленин, Д., 1991, с. 299). Достатньо значимим, на наш погляд, виступає й фактична однотипність житлових споруд, які були досліджені експедицією ДНУ на багатопалубовому поселенні Попов Мис (Маріна, З., Філімонов, Д., 2008, с. 16–17), слободі Кам'янки (Маріна, З., Ромашко, А., 2010, сс. 234–235). Така ситуація, безумовно, свідчить про певні основні принципи будівництва житла достатньо різноманітним (враховуючи шляхи та час заселення краю) населенням Присамар'я кінця XVII – початку XVIII ст. Зокрема, І. Голубевою висловлюється думка про те, що житлові споруди Слобожанщини (землянки та наземні) належать різним етносам (Голубева, І., 2007, сс. 71–75).

Серед знахідок, що присутні у заповненні землянки, як і при огляді під час розвідки весною 2018 р., найчисленнішу групу складають уламки виробів із глини. Вони поділяються на дві різні за чисельністю групи – побутову та архітектурно-декоративну. За функціональним призначенням колекція поділяється на кухонний та столовий посуд. Домінуючими серед кухонного є горщики із розтрубоподібною шийкою та характерним потовщенням внутрішнього ребра в основі шийки. Орнамент традиційно вкриває вінця та верхню частину тулуба. Його нанесено мінеральною фарбою різних відтінків коричневого та світло-коричневого кольорів у вигляді прямих, хвилястих ліній, «кривульок», «зигзагу», «гачків» тощо. Максимальний діаметр вінець – 15–16 см. Середня товщина стінок – 0,3–0,5 см.

Тісто однорідне, зовні світлого кольору, на зламі щільне, із домішками дрібного піску.

Фрагменти мисок-кришок із неширокими крисами та рельєфним упором для фіксації на вінцях горщиків. Тісто однорідне, щільне, із додаванням дрібного піску. Поверхня – від світлого до темного (обпалювання) кольору. Зовні – рядки рифлення та смуги від загладжування, у одному випадку – залишки штамп. Розміри максимальні – 6,5 x 2 см, мінімальні – 1,2 x 1,4 см.

Столовий посуд включає такі типи як глечики й тарілки. Останні із потовщеним краєм вінець із світлої та темної глини. В орнаменті одного екземпляра сліди білої фарби, дзеркало іншого вкрито неширокими смугами органічної фарби червоного кольору. Тісто однорідне, щільне, із додаванням дрібного піску. Розміри – 2 x 2,7 см; 4 x 2,5 см; 2,9 x 1,7 см. Викликає інтерес фрагмент керамічної тарілки із потовщеним краєм вінець із темної, лощеної зовні, глини (т.зв. димлений посуд). Орнамент – із прокреслених рельєфних рядків смужок та розташованих поміж ними відбитків штамп, що утворює «зигзаг». Тісто однорідне, щільне, із додаванням дрібного піску. Ширина крис – 3 см.

Одним екземпляром представлено кухоль із світло-сірої глини з профільованою шийкою та хвилястим вертикальним орнаментом. Звернемо увагу, що перші зразки такого посуду знайдено у котловані житла № 1 Борогодицької фортеці. Останні за складом тіста та його кольором дозволили припуститися думки про їх виготовлення у північно-східних центрах, де активно проводять дослідження харківські археологи. Однак ознайомлення з колекцією опішнянського кераміологічного центру свідчить про виготовлення подібного посуду місцевими майстрами й розповсюдження його на численних ярмарках, у тому числі й тих, що знаходилися й поблизу тодішнього Катеринослава (маємо на увазі Петриківку, Кам'янське та ін.). Кахлі належать до т. зв. коробчастих із рельєфним рослинним орнаментом й аналогічні тим, що зібрані на сучасній поверхні під час оглядових робіт весною 2018 р.

Цікавою знахідкою є частина скляного келиха на кільцевому піддоні. Келих на розетковидній

підставці з ручкою, чашечка воронкоподібна. Ніжка орнаментована горизонтально розташованими рядами пружків, розділених вертикальними лініями. Скло зелене з позолотою. Фрагментований. Діаметр дна – 6 см, висота, що збереглася – 5,5 см. Одним екземпляром представлено й кресальний кремій, який виготовлено із темного непрозорого каменю.

Типологічні особливості побутового посуду Новосергіївської фортеці аналогічні комплексам кінця XVII–XVIII ст. як регіону, так і суміжних із ним територій (Маріна, 2005, с. 59). До цього періоду за стилістичними особливостями можуть бути віднесені й коробчасті кахлі (Маріна, З., 2005, сс. 58–59).

Вироби із гутного скла поодинокі, однак також виступають певним хронологічним репером. Мова йде про фрагменти штофа (?) та келиха на розеткоподібній підставці. Обидва вироби з зеленого непрозорого скла, яке використовувалося українськими майстрами до середини XVIII ст., що, можливо, й визначає верхню хронологічну межу побутування пам'ятки (Маріна, З., Філімонов, Д., 2008, с. 22).

Через суб'єктивні причини розкоп II із зафіксованою частиною котлована житла був законсервований з метою завершення його дослідження у подальшому.

Висновки. Археологічні дослідження пам'яток доби українського козацтва, зокрема Придніпров'я, мають значні перспективи для вирішення ряду нагальних суто історичних питань розвитку населення нашого краю. Відкриття першої на території Новосергіївської фортеці житлової споруди має неабияке значення для подальшого планування археологічних досліджень та збереження її статусу як пам'ятки археології. За складом, типологією та хронологічними рамками колекція матеріалів відкритого житла та із внутрішньої площі фортеці має аналогії серед матеріалів пам'яток кінця XVII–XVIII ст., що відповідає писемним джерелам, у яких мова йде безпосередньо як про Новосергіївську фортецю, так і загалом про історико-політичну ситуацію на Присамар'ї, яке на той час виступало південним форпостом Російської імперії.

Бібліографічні посилання

Голубєва, І., 2007. Два типи жител козалької доби на Слобожанщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: ХІК, Часи козацькі, вип. 16, сс. 71–75.

Зеленин, Д.К. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука, 1991. 502 с.

Маріна, З.П., 2002. Археологічні дослідження Богородицької фортеці. *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*, вип. 10, сс. 252–256.

Маріна, З.П., 2005. Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: ХІК, Часи козацькі, вип. 14, сс. 55–60.

Маріна, З.П., Ромашко, В.А., 2006. Матеріали XVIII ст. із розкопок в с. Миколаївка на Дніпропетровщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: ХІК, Часи козацькі, вип. 15, сс. 47–52.

Маріна, З., Філімонов, Д., 2008. Нові археологічні матеріали козацької доби з Нижнього Присамар'я. *Іс-*

торія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці. Запоріжжя: Видавець Глазунов С.О. 316 с.

Марина, З.П., Ромашко, А.В., 2011. Раскопки на территории слободы XVII–XVIII вв. Каменка Заднепровская. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ – Полтава, 400 с.

Ромашко, О.В., Марина, З.П., 2016. Археологічні розвідки експедиції ДНУ у пониззі Самари у 2015 р. *Археологія та етнологія Півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра. 389 с.

Філімонов, Д., 2012. Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII – початку XVIII століть. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ: ХІК, Часи козацькі, вип. 21, ч. II. 403 с.

References

Holubieva, I., 2007. Dva typu zhytel kozal'koi doby na Slobozhanshyni [Two types of inhabitants of the Cossack era in Slobozhanshchina]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini* [New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine]. Kyiv: KhIK, Chasy kozats'ki, issue 16, pp. 71–75. (in Ukrainian).

Zelenin, D.K. *Vostochnoslavianskaya etnografiya* [East Slavic ethnography]. Moskva: Nauka, 1991. 502 p. (in Russian).

Marina, Z.P., 2002. Arkheolohichni doslidzhennia Bohorodyts'koi fortetsi [Archaeological research of the Bogoroditsky Fortress]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Istoriiia ta arkheolohiia* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. History and archeology], issue 10, pp. 252–256. (in Ukrainian).

Marina, Z.P., 2005. Typolohiia keramichnykh vyrobiv XVII–XVIII st. z terytorii Bohorodyts'koi fortetsi [Typology of ceramic products of the 17th – 18th centuries from the territory of the Bogoroditsky fortress]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini* [New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine]. Kyiv: KhIK, Chasy kozats'ki, issue 14, pp. 55–60. (in Ukrainian).

Marina, Z.P., Romashko, V.A., 2006. Materialy XVIII st. iz rozkopok v s. Mykolaiivka na Dnipropetrovshyni [Materials on the 18th century from excavations in the village of Mykolaiivka in Dnipropetrovsk region]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini* [New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine]. Kyiv: KhIK, Chasy kozats'ki, issue 15, pp. 47–52. (in Ukrainian).

Marina, Z., Filimonov, D., 2008. Novi arkheolohichni materialy kozats'koi doby z Nyzhn'oho Prysamar'ia [New archeological materials of the Cossack era from the Lower Samara region]. *Istoriiia zaporoz'koho kozatstva: v pam'iatkakh ta muzejnij praktytsi* [History of the Zaporozhian Cossacks: in monuments and museum practice]. Zaporizhzhia: Vydavets' Hlazunov S.O. 316 p. (in Ukrainian).

Marina, Z.P., Romashko, A.V., 2011. Raskopki na territorii slobody XVII–XVIII vv. Kamenka Zadneprovskaya [Excavations on the territory of the settlement of the 17th – 18th centuries. Kamenka Zadneprovskaya]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010* [Archaeological research in Ukraine 2010]. Kyiv-Poltava. 400 p. (in Russian).

Romashko, O.V., Marina, Z.P., 2016. Arkheolohichni rozvidky ekspedytsii DNU u ponyzzy Samary u 2015 r. [Archaeological explorations of the DNU expedition in the lower part of the Samara in 2015]. *Arkheolohiia ta etnolohiia Pivdnia Skhidnoi Yevropy* [Archeology and ethnology of Southern Eastern Europe]. Dnipro: Lira. 389 p. (in Ukrainian).

Filimonov, D., 2012. Novoserhiiv's'ka fortetsia: malovidoma pam'iatka Prysamar'ia kintsia XVII – pochatku XVIII stolit' [Novoserhiiv'ska Fortress: a little-known monument of Prysamarya of the end of the 17th – beginning of the 18th centuries]. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini* [New research of monuments of the Cossack era in Ukraine]. Kyiv: KhIK, Chasy kozats'ki, issue 21, part II. 403 p. (in Ukrainian).